

ПОГЛЯДИ П.М. ВРАНГЕЛЯ НА СУТНІСТЬ ТА ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ АГРАРНОГО ПИТАННЯ

Особливої гостроти аграрне питання на початку ХХ ст. набуло у роки революції та громадянської війни 1917–1920 рр. на постімперському російському просторі, насамперед в Україні. Військово-політичні сили, режими, змагаючись між собою за владу, пропонували різні варіанти його вирішення. Потужною військово-політичною силою революційних подій на Півдні Росії, в Україні був Білий рух Півдня Росії. Крім програми «contra» лідери Білого руху Півдня Росії мали і програму «pro». Чільне місце у ній відводилося вирішенню аграрного питання на засадах еволюції та реформ із урахуванням російського та європейського досвіду.

Незважаючи на те, що історія Білого руху Півдня Росії, аграрна політика його урядів стали об'єктом самостійного наукового осмислення, перспективним є вивчення поглядів П. Врангеля на сутність та шляхи вирішення аграрного питання у 1920 р. Автор запропонованої увазі статті ставить за мету розкрити цей маловідомий аспект із життя та діяльності одного із лідерів Білого руху Півдня Росії, активного учасника революції та громадянської війни 1917–1920 рр. на постімперському російському просторі.

Наказом від 22 березня 1920 р.* за № 2899 Головнокомандувач ЗСПР генерал-лейтенант А. Денікін склав із себе повноваження. Новим Головнокомандувачем Збройними Силами Півдня Росії (далі — ЗСПР) було призначено генерал-лейтенанта барона П. Врангеля. Фігура нового Головнокомандувача ЗСПР, його особистість викликали жвавий інтерес серед сучасників. За оцінкою М. Чебишева (один із небагатьох наближених до генерала політиків), П. Врангель належав до когорти тих політичних діячів, для котрих боротьба — природна стихія. Тому, чим більшою була перешкода, тим із більшою наполегливістю він її долав. У нього було «бойове завзяття, яке робило його військовим з ніг до голови, до найменшого нерва в мізинці. Він постійно жив якимось потойбічним життям, дихав подихом мети, що майоріла вдалині, перебуваючи в стані духовного збудження з відтінком екстазу» [1, 11]. «У зв'язку з особливостями своєї психіки, — зазначав О. Болдир, — він не міг припинити боротьби доти, доки шматок землі, запертий Перекопом і Сивашем, дозволяв чинити опір» [2, 12]. Відомий тогочасний політичний діяч Криму князь В. Оболенський характеризував барона як людину, «яка підгрунття для своєї

---

* На територіях, що перебували під управлінням Білого руху Півдня Росії, діяв юліанський календар. А. Денікін та П. Врангель відмовилися від запровадження григоріанського календаря, оскільки першими за них це зробили більшовики. У зв'язку з цим дати у статті подано за старим стилем.

політики зацікавлено черпала не стільки в ідеях, скільки у самому житті. Він проникався проблемами і фронту, і тилу, і до кожного свого співрозмовника виявляв жвавий інтерес» [3, 9].

За визначенням К. Кривошеїна, політичне мислення П. Врангеля ґрунтувалося на палкому патріотизмові та уродженому прагматизмі. Це дозволяло йому «шукати правильне та практичне рішення, навіть якщо воно не відповідало його смакам та особистісним ідейним уподобанням» [4, 45]. В. Шульгін, який, крім іншого, добре знався на психології офіцерства за екстремальних умов революції та громадянської війни, у мемуарах занотував стосовно барона таке: «У цій людині відчувався струм високої напруги. Його психічна енергія насичувала навколишнє середовище... віра у свою справу і легкість, з якою він ніс на собі тягар влади, влади, яка не пригнічувала його, а навпаки окрилювала...» [5, 465]. Подібно до В. Шульгіна П. Врангеля поціновували люди, яким доводилося мати справу з Правителем Півдня Росії. Так, Е. фон Валь відгукувався про нього як про «імпульсивну особистість. У ньому бурлило життя. Його енергія надихала на вчинки» [6, 153].

Інтерес до постаті барона виявляли і супротивники. Так, агентурна розвідка Червоної Армії із Севастополя доповідала: «Врангель якісно різниться від своїх попередників і виокремлюється із середовища, що його оточує. Людина безумовно розумна і небезпечна, прекрасно розуміє ситуацію, події й настрої мас» [7, 19].

Сучасний російський історик Г. Ганчар небезпідставно вважає, що основу світогляду нового Головнокомандувача ЗСПР — цільної особистості — складало раціональне поєднання релігійних та діалектико-матеріалістичних начал. Саме завдяки цьому, він мав той «внутрішній стержень», який допомагав йому у найскрутніших ситуаціях обирати адекватні рішення [8, 40].

Залучений нами джерельний матеріал підтверджує представлені вище характеристики П. Врангеля. На нашу думку, це справді була цільна, вольова особистість із тверезим, раціоналістичним підходом до життя, еластичним та допитливим тактико-стратегічним розумом. Без перебільшення можна говорити про те, що це один із небагатьох представників білого генералітету, котрий вірив у чистоту білої ідеї, не заплямував честі мундиру. Такі наші судження підтверджуються інформацією, поданою у спогадах учасників Білого руху Півдня Росії, які безпосередньо знали з бароном. Зокрема, П. Врангеля як «гнучку людину, здатну до всього пристосовуватися» знав Де-ля Мартелль. За спогадами П. Рисся, П. Врангель — розумна людина, енергійна, рішуча [9, 226–227].

У політичному відношенні, враховуючи психологічні особливості натури барона, він був прихильником міцної влади, стабільності, порядку, цивілізованості. Контент-аналіз змісту «Записок» переконує, що, як і А. Денікін, П. Врангель не сприйняв революцію та громадянську війну, наслідки, спровоковані ними. Її він розумів як явище «несподіване, незрозуміле». Як кадровий військовий, предки якого з покоління в покоління служили царю та Росії, генерал стійко сприйняв події лютого–березня 1917 р.: «Обставини зречення Государя мені не відомі, однак маніфест, підписаний Царем, ми, хто присягнув йому,

маємо виконати... » [10, 20]. Його ставлення до більшовиків містко та лаконічно відображено у фразі «принизлива влада хама» [10, 56].

Крім усього іншого, постать П. Врангеля у багатьох, хто навесні 1920 р. опинився в Криму після евакуації з Новоросійська, Одеси тощо, асоціювалася нехай і з незначною, однак надією на те, що не все остаточно загинуло, що у білої ідеї є шанс, хоч і мінімальний, на відродження.

П. Врангель, як і А. Денікін, магістральним напрямом внутрішньої політики уряду в економічній сфері вважав аграрний. Барон був свідомий того, що за «специфічності етнографічних, економічних умов, серед загальної смуги та кризи» вирішити земельне питання у повному обсязі було не реально. У нього не викликало сумнівів і те, що будь-який варіант аграрної реформи обов'язково стане об'єктом критики не лише зовнішніх опонентів, а й представників тих політичних сил, які входили до складу Білого руху Півдня Росії. З іншого боку, як свідчить зміст мемуарів генерала, зволікати з проведенням інноваційних заходів на селі також не було ніякого сенсу [11, 99]. Тому Головнокомандувач обрав оптимальне, на нашу думку, як з економічної, так і політичної точок зору рішення: розрубати гордіїв вузол, яким стало аграрне питання. Проведення аграрної реформи, на його переконання, дозволило б поліпшити економічне становище селян, заручитися їхньою підтримкою у боротьбі проти більшовиків, стабілізувати продовольчий ринок, вирішивши тим самим проблему забезпечення населення та армії продуктами харчування, фуражем.

Мета реформи, основні положення якої передбачалося розробити та реалізувати, була висловлена бароном чітко та лаконічно: «...підняти, поставити на ноги трудове, але міцне селянство, зорганізувати його, об'єднати і залучити до охорони порядку і державності» [11, 100]. Цим визначалася концепція вирішення Головнокомандувачем аграрного питання, започаткована П. Столипініним, і яку в роки революції та громадянської війни у 1918–1919 рр. намагалися продовжувати П. Скоропадський, А. Денікін. Як свідчить аналіз тогочасної періодики, яка, на наш погляд, детально, з достатнім рівнем об'єктивності висвітлювала діяльність уряду, окремих політиків, не останню роль у виробленні стратегічних основ аграрної політики П. Врангеля відіграли його часті особисті зустрічі з селянами. Під час таких відвертих розмов селянство розкривалося, розповідаючи про свої прагнення, сподівання [12].

Політичне майбутнє білого режиму генерал чітко пов'язував з селянством, з його приватною власністю на землю. Зокрема, він наголошував: «Мною окреслено ряд заходів, спрямованих на те, щоб якомога більше землі відійшло на правах приватної власності тим, хто вкладає у неї свою працю. Дрібному селянину-власнику належить сільськогосподарське майбутнє Росії, велике землеволодіння віджило свій вік» [13, 106].

Крім економічного та політичного компонентів, аграрна реформа, за задумом П. Врангеля, містила й ідеологічний або морально-психологічний складник. Справа у тому, що у населення, насамперед у селян, під впливом, з одного боку, більшовицької агітації, а з іншого — непродуманих дій керівництва Добровольчої Армії, цивільної адміністрації на місцях, сформувалися цілком стійкі

стереотипи негативного характеру щодо сприйняття не лише Білого руху Півдня Росії, але й ідей, що він репрезентував. Селянство Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, не дочекавшись у 1919 р. від Особливої наради аграрної реформи, відмовило білим у підтримці. Враховуючи це, П. Врангель, який намагався реанімувати ідеї Білого руху, його цінності та ідеали, проведенням аграрної реформи прагнув похитнути уже сформовані в селян стереотипи. У такий спосіб, на його переконання, він міг вирвати з рук ворогів основну зброю пропаганди проти Російської Армії — будь-яку підозру у відновленні поміщицького землеволодіння, у помсті за його порушення [11, 75–76]. Один із учасників тих подій згадував: «Прагнення Врангеля опертися на селянство... могли стати більшою небезпекою для більшовиків, ніж наші перемоги у відкритому бою» [14, 127].

Був ще один важливий момент — аграрна політика більшовиків у Радянській Україні. Справа у тому, що після перемог над Добровольчою Армією більшовики нічого не змінили у продовольчій політиці. Остання носила відверто грабіжницький характер. Її наслідки були негативні для радянської влади. Вона втратила прихильність навіть серед найбідніших прошарків українського села. Територія Радянської України була всіяна вогнищами антибільшовицьких селянських збройних повстань [15, 276–323]. На нашу думку, складалася парадоксально-трагічна ситуація. Радянська влада у цей час в Україні воювала за народну владу зі своїм же народом.

Зрозуміло, що П. Врангелю було про це відомо. Саме тому, користуючись нагодою, він прагнув «... у Криму, хоча б на цьому клаптику, зробити життя можливим. Показати... ось у вас там комунізм, тобто голод і надзвичайна, а тут іде земельна реформа, запроваджується волосне земство, лад, свобода... Ну, словом, дослідне поле... Мені потрібно виграти час... щоб, так би мовити, слава пішла: в Криму можна жити. Тоді можна буде рухатися вперед... повільно закріплюючи відвойоване. Тоді відібрані у більшовиків губернії будуть джерелом нашої сили, а не слабкості, як було раніше... Втягувати у боротьбу їх потрібно по суті... щоб вони також боролися, щоб їм було за що боротися...» [4, 50]. У такий спосіб Правитель Півдня Росії хотів перемогти й на ідеологічному або морально-психологічному фронті.

Турбував генерала і зовнішньополітичний імідж його режиму. Адже від нього не приховували, що в іноземних колах, які до цього підтримували Білий рух Півдня Росії, також похитнулася віра у його потенціал і можливості. Реальними кроками у внутрішній політиці барон намагався відновити у них позитивне враження про білу ідею, білу справу в цілому.

Концепція П. Врангеля стосовно “начал», на яких повинна ґрунтуватися аграрна реформа, у закінченій формі була представлена у листі на ім'я начальника Цивільного управління Ради при Головнокомандувачу ЗСПР Г. Глинки у 20-х числах березня 1920 р. (Рада при Головнокомандувачу ЗСПР — цивільний виконавчий орган влади на території білого Криму, прототип Уряду Півдня Росії, створеного 6 серпня 1920 р. у Севастополі). Зміст документу переповнений стурбованістю Правителя Півдня Росії непростю ситуацією, що склалася

у сільському господарстві — «основному занятті населення». Насамперед непокоїло те, що у зв'язку з заплутаністю «поняття про право власності та поняття фактичного володіння» реальною є загроза недосівів. З цієї ж причини гальмується утворення міцних одноосібних господарств на фоні інтенсивної деградації поміщицьких, що у цілому призведе до повного занепаду аграрного сектора економіки.

У зв'язку з цим П. Врангель визнавав за необхідне терміново вжити заходів із упорядкування землекористування/землеволодіння на територіях, підконтрольних Російській Армії. Г. Глинці як начальнику Цивільного управління доручалося негайно створити «Центральну Земельну Комісію» та у місячний термін розробити план аграрної реформи, порядок її реалізації на місцях через посередництво повітових земельних комісій, що утворювалися та функціонували у кожному повіті на тих же засадах, що і «Центральна Земельна Комісія». Склад останньої кооптувався із представників земських управлінь, делегатів селян, фахівців із аграрного питання.

У листі Правитель Півдня Росії виклав одинадцять пунктів «начал», на яких, на його думку, повинно ґрунтуватися законодавство аграрної реформи. Перше. Земля на правах приватної власності, закріпленої відповідним кріпосним актом, повинна належати тому, хто її обробляє. У зв'язку з цим вона не може бути предметом торгівлі, «експлуатації через оренду». На практиці це означало, що влада визнає селянські самозахоплення як факт, що має місце, і юридично його закріплює. Друге. Держава брала на себе зобов'язання оберігати «народне надбання», контролювати, щоб земля оброблялася правильно, не виснажувалася, не була без обробітку. У такий спосіб ставилося питання про дотримання агрокультури та агротехнології. Третє. Обсяги земель, що не відходили у власність селянам, визначалися з урахуванням запасів землі, щільності населення, специфіки господарювання, властивих конкретно взятій місцевості. Четверте. Всі землі, незалежно від їхньої належності, які перевищували визначені для кожної місцевості норми, відчужувалися у земельний фонд. Із нього, за окремо визначену плату, додатковими площами угідь наділялися малоземельні та безземельні. У цьому пункті П. Врангель конкретизував зміст досі розмитого поняття «здорове селянство». Під ним розумілося і безземельне, і малоземельне, а не лише «куркулі», як писала радянська історіографія. П'яте. Максимальні розміри угідь, враховуючи регіональні відмінності, залишалися у висококультурних та зразкових господарствах. Як і його попередники — П. Скоропадський, А. Денікін, — П. Врангель не наважився на руйнацію таких господарств. Шосте. Право власності на землю закріплювалося кріпосними актами та закладними, укладеними на загальних підставах. У такий спосіб держава фактично гарантувала недоторканість приватної власності на землю як інституту. Сьоме. Отримувач землі сплачував за неї державі ціну, визначену з урахуванням регіональних відмінностей. Восьме. Кожного отримувача землі обкладали щорічним поземельним податком із урожаю у розмірі, встановленому земельною комісією. Дев'яте. Із коштів, сплачених селянами за землю, утворювався державний фонд. У подальшому держава усувала селян із розрахункових операцій із поміщиками,

сама відшкодовували останнім із цього фонду збитки, котрих зазнали великі землевласники у зв'язку з відчуженням. Отже, держава перебирала на себе посередницькі функції, упереджуючи конфліктність, яка обов'язково мала б місце між селянами та поміщиками. З урахуванням денікінського досвіду, на нашу думку, це було цілком доречним. Краще запобігти, аніж потім долати наслідки. Десяте. Розміри угідь, їхня вартість, ставка поземельного податку визначаються повітовими земельними комісіями та узгоджуються і затверджуються «Головною Земельною Комісією». Одинадцять. Затверджені правила проведення аграрної реформи передаються повітовим земельним комісіям для їхньої реалізації на місцях під контролем «Головної Земельної Комісії» [16, 63–64].

Викладені у листі положення, попри несуттєві змістові відмінності, відрізнялися від тих, що містилися у «Декларації» А. Денікіна, одним: ними визнавалися селянські самозахоплення. На відміну від свого попередника, П. Врангель спромігся піти на такий рішучий крок. Водночас ми не схильні критикувати А. Денікіна, який перебував у фактичній ізоляції, не маючи однодумців. На наш погляд, радикалізм Правителя Півдня Росії в аграрному питанні можна пояснити. По-перше, високим рівнем екстремальності ситуації, в якій перебував Білий рух Півдня Росії у 1920 р. Питання стояло, як-то кажуть, по-ленінськи, руба: хто — кого. Зрозуміло, що за таких обставин П. Врангель не міг не піти на легалізацію самозахоплень. Інше питання: чому він не спромігся на безкоштовне наділення безземельних та малоземельних додатковими десятинами. На наше переконання, це значно б додало привабливості запропонованій ним аграрній реформі в очах селянства. Натомість А. Денікін, оприлюднюючи «Декларацію», перебував, як і очолюваний ним Білий рух Півдня Росії, у зоні успіхів, а тому члени земельних комісій Особливої наради вважали, що таке вкрай складне аграрне питання не можна вирішувати поспіхом, його необхідно всебічно осмислити. По-друге, легалізуючи самозахоплення, барон мав однодумців, на яких міг опертися під час реалізації своїх задумів. Це були військові, представники економічних та політичних кіл білого Криму. У «царя Антона» такої підтримки не було. По-третє, за П. Врангеля його найближче оточення, уряд та урядові кола, попри належність до різних партій, течій, напрямів, були об'єднані в єдиний механізм. Центробіжним було бажання якщо не виграти, то програти з гідністю. Тому часу на дискусії, вправління в ерудиції не було. Так само не було потреби і в позакилимних іграх, у боротьбі за вплив на лідера. Іншою, як ми писали у попередніх розділах, була ситуація за А. Денікіна, яка врешті-решт реалізацію цілком слухних ідей та принципів із вирішення аграрного питання звела нанівець. По-четверте, обидва Головнокомандувачі були різними за своїми натурами особистостями. Це, звичайно, позначалося як на змісті рішень, що їх вони приймали, так і на інтенсивності їхньої реалізації.

Таким чином, констатуємо, що у 20-х числах березня 1920 р. П. Врангель мав власну чітку концепцію сутності аграрної реформи, викладену ним у листі на ім'я Г. Глинки. Її він розумів широко. Складниками аграрної реформи були: покращення стану сільського господарства як галузі економіки; упорядкування

відносин землекористування/землеволодіння на основі легалізації селянських самозахоплень; поліпшення агрокультури; спрямування селянської ініціативи у конструктивно державне річище; налагодження взаємовигідного для селян та інших категорій населення товарообміну, пом'якшення, якщо не усунення, в такий спосіб негараздів із продовольчим забезпеченням армії та біженців; ідеологічний або морально-психологічний аспект: вирвати з рук більшовиків ідеологічну зброю; по-новому переконати селян у тому, що білі-врангелівці справді опікуються їхніми проблемами; покращити імідж врангелівського режиму на міжнародній арені.

1. *Чебышев Н.* Врангель в Зарубежье / Н. Чебышев // Часовой. — 1929. — № 7–8.
2. Державний архів у місті Севастополі. — ФР. 391. — Оп. 1. — Спр. 32.
3. *Оболенский В.* Крым при Врангеле. Мемуары белогвардейца / В. Оболенский. — М.-Л.: Государственное издательство, 1928.
4. *Росс Н.* Врангель в Крыму / Н. Росс. — Франкфурт-на-Майне, 1982.
5. *Шульгин В.* 1920 год / В. Шульгин. — М., 1989.
6. *фон Валь Э.* К истории белого движения. Деятельность генерал-адъютанта Щербачева / Э. фон Валь. — Таллинн, 1935.
7. *Карпенко С.* Крах последнего белого диктатора / С. Карпенко. — М.: Знание, 1990.
8. *Ганчар Г.* Военная и политическая деятельность П.Н. Врангеля (1917–1920 гг.): дис... канд. ист. наук / Г. Ганчар. — М., 1998.
9. *Маргулиес М.* Год интервенции / М. Маргулиес. — Берлин, 1923. — Кн. 3: Сентябрь 1919 — декабрь 1920.
10. *Врангель П.* Записки (ноябрь 1916 — ноябрь 1920 гг.): В 2-х кн. Кн. 1. / П. Врангель. — М., 1991.
11. *Врангель П.* Воспоминания барона П. Врангеля: в 2-х тт. / П. Врангель. — Т. 1. — М., 1992.
12. Генерал Врангель и крестьяне // Таврический голос. — 1920. — № 248.
13. *фон Дрейер В.* Крестный путь во имя Родины. Двухлетняя война красного Севера с белым Югом, 1918–1920 гг. / В. фон Дрейер. — Берлин, 1921.
14. *Савич Н.* Закат белого движение / Н. Савич // Москва. — 1991. — № 12.
15. Наём и продажа земли // Полтавский день. — 1919. — № 70.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 428.